

Всеукраїнська історико-географічна експедиція
учнівської молоді

«ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ»

Нарис-опис

«Трагічна доля хутора Вдовичино»

Авторський колектив:
учні туристсько-краєзнавчого
гуртка «Скіф»

Керівник гуртка:
Кравченко Олег Андрійович,
учитель історії та правознавства
Чигиринського навчально-виховного
комплексу «ДНЗ – загальноосвітня
школа I-III ступенів №2»
Чигиринської районної ради

Чигирин

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I	
Страшна доля українського села в роки німецької окупації	7
Розділ II	
Трагічні сторінки х. Вдовичине	11
Розділ III	
« Із попелу забуття».....	23
Висновки	26
Список використаних джерел та літератури	28
Додатки.....	29

Вступ

Актуальність дослідження

Більше 60-ти років минуло з тих пір, як завершилася Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. Ніколи не проявляла людина стільки благородної сили й величі духу, скільки виявив у ній наш народ. Ніхто і ніщо не могло спинити його в боротьбі проти фашизму.

Це наша історія. Історія найважчої і найвеличнішої у світі Перемоги. Ми складаємо сьогодні шану народові-воїну, його найкращим синам та донькам, які билися на фронтах, в загонах опору, в тилу ворога, не шкодуючи ні сил, ні крові, ні життя. Рідна батьківська земля помножила їх гнів і силу. Це був час мучеників і героїв.

Війна й досі не закінчилась для багатьох українців. Для фронтовиків вона – у спогадах, ранах і нагородах, які і дотепер знаходять своїх героїв. Для вдів, матерів і дітей, усіх тих, хто не дочекався рідних із далеких фронтів, вона – у скорботі й надії дізнатися про місце їх загибелі та поховання.

Для нас, нинішнього покоління, війна – вічно у незгасній пам'яті. Пам'ять наша – частина духовного життя народу, його найсвятіша істина. Той , хто пам'ятає, завжди сильніший, бо озброєний досвідом минулого. Понад 40 місяців, з червня 1941-го по жовтень 1944-го палахкотіла на українській землі Велика Вітчизняна війна. Лілася кров, плюндрувалися матеріальні й культурні цінності, духовні надбання народу. На бій ішли мобілізовані і добровольці, чоловіки й жінки, робітники і селяни, комуністи і безпартійні, атеїсти і віруючі, люди різних поколінь, національностей, професій. На захист рідної землі стали всі, навіть діти “ворогів народу”, молодь, якій судилося дивом вижити в голодному 1933-му, в'язні сталінських таборів.

Славна своїм минулим і чигиринська земля. Доля віддала їй високе призначення – стати колискою української державності, центром визвольної боротьби нашого народу за незалежність. Вона рясно полита кров'ю

вільнолюбних козаків і селян у двобої з татарськими і турецькими завойовниками, польською шляхтою й іншими зайдами, які прагнули перекреслити саме право на існування.

Холодний Яр – всього два вікопомних слова, а за ними стоять холодноярські події сивої давнини і сучасності, місце, яке пов'язане з героїчною боротьбою українського народу за рідну землю, за волю народу і незалежність. Понад двадцять сіл і десятків хуторів, неначе беззмінні вартові, обступають 30 тис.гектарів дрімучих лісів поблизу м.Чигирин на Черкащині. Це чарівний край царства краси природи, з розкішними шатами дерев, чистими, як сльози, криницями, сотнями мовчазних курганів, таємничими підземними ходами, козацькими могилами, партизанськими стежками...

У давні часи Холодний Яр був для навколишнього населення фортецею, надійним захистом і опорою від нападів іноземних завойовників. Це козацька земля, земля славного сина України, гетьмана Богдана Хмельницького. Із її батьківських порогів пішли у звитяжну вічність Павло Бут, Михайло і Петро Дорошенки, Тарас Трясило, Максим Залізняка. Ця земля живила пророчі думи Великого Кобзаря.

Холодний Яр – батьківщина командарма Івана Наумовича Дубового, який звільняв рідну Україну, Чигиринщину від денікінців та численних банд. Тут козацькі нащадки вступили в бій з фашистськими окупантами з перших днів окупації Чигиринщини. Естафету боротьби проти загарбників перейняв у командарма Івана Наумовича Дубового його племінник – капітан Червоної Армії Петро Антонович Дубовий. Обидва вони, і дядько Іван Наумович, і його племінник – уродженці села Чмирівки Чигиринського району...

У 1941 році прийшла війна і в Холодний Яр. Привітний до свого народу, сміливців, народних месників, Холодний Яр стає грізним для чужинців. В краю перегуків віків – Холодному Яру кожне покоління залишає по собі пам'ять. В роки Великої Вітчизняної війни він став партизанським краєм, де діяло 12 партизанських загонів.

Із раннього дитинства ми слухаємо розповіді своїх дідусів і бабусь про війну, про страхіття тих років, про великі втрати. Чому б нам не дізнатися більш глибоко про Велику Вітчизняну війну 1941-1945 рр. – пекучу рану, яка болить й досі чи не в кожній родині України та славної Чигиринщини. Тоді воїни-переможці проявили чудеса героїзму, стійкості, мужності, бились за кожен клаптик рідної землі до останньої краплі крові, вистояли і перемогли. Перемога для всіх одна і для кожного – своя. Бо кожен ішов до неї різними шляхами, багато людей не дожило, а тому в пам'яті нашій – частина духовного життя народу, його найсвятіша істина. Той, хто пам'ятає, завжди сильніший, бо озброєний досвідом минулого.

Із метою ще і ще раз нагадати сьогоденішньому поколінню про тих, кому ми завдячуємо своїм життям, своїм благополуччям, про тих, хто безневинно став жертвою лихоліття війни, в 1999 році в Чигиринській спеціалізованій школі I-III ст. №2 відкрився героїко-патріотичний центр «Пам'ять». За час діяльності центру ми, пошуковці, не лише надбали дуже багато, а й розширили діапазон, збагативши його місцевими матеріалами про героїчне минуле нашого краю, зокрема, про Велику Вітчизняну війну та участь в ній наших земляків.

Серед матеріалів, які розміщені у вітринах центру важко не помітити матеріал про Вдовичанську трагедію. І ми вирішили дослідити одну із трагічних сторінок історії Чигиринщини – знищення фашистськими загарбниками хутора Вдовичине.

Об'єктом дослідження є Вдовичанська трагедія 1943 року на Чигиринщині Черкаської області та населені пункти, знищені окупантами в роки війни на Україні.

Предметом дослідження виступають чисельні першоджерела, історична та художня література, газетні публікації, власні історико-краєзнавчі розвідки.

Хронологічні рамки визначаються часовим проміжком від 1941 до 1945 років.

Географічні рамки – хутір Холодного Яру Вдовичине Чигиринського району на Черкащині.

Мета дослідження: систематизувати результати досліджень історико-краєзнавчого матеріалу для відтворення важливих історичних подій Вдовичанської трагедії 1943 року на Чигиринщині.

Для досягнення мети я поставив перед собою такі **завдання:**

1. Відшукати, систематизувати та проаналізувати першоджерела, наукову та художню літературу з даної теми.
2. Систематизувати матеріали історико-краєзнавчих досліджень даних подій.
3. Показати актуальність проведених досліджень для прийдешніх поколінь.

Наукова новизна одержаних в процесі написання роботи результатів полягає в тому, що в ній зроблена спроба зібрати воедино і систематизувати розпорошені маловідомі досі дані про холодноярські події з метою подальшого використання їх в наступних історико-краєзнавчих дослідженнях.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати можуть бути використані викладачами історії, учнями-старшокласниками, аматорами-краєзнавцями, екскурсоводами героїко-патріотичного центру «Пам'ять» Чигиринського НВК I-III ст. №2, краєзнавцями та тими хто цікавиться і вивчає минуле рідного краю.

Розділ І

Страшна доля українського села в роки німецької окупації

У багатьох книгах описано звірства фашистів у білоруській Хатині, де було живцем спалено 149 мирних жителів. Схожа біда трапилася в литовському Пирчюпісі з 119 жертвами, чеському Лідіце з 320 загиблими, та французькому Орадур Сюр Глан з 650 знищеними мирними жителями. Але всі ці трагедії поступаються за кількістю загиблих перед доброю сотнею українських сіл, в яких розстрілювали не сотнями, а тисячами[3].

З початку війни на окупованих територіях все було як в красивих пропагандистських фільмах - німці навіть відродили колгоспи і боролися за високі показники врожаїв. Мирне населення уважно придивлялося до нової влади, ніхто не знав, як довго пробуде чергове поневолення. Але німці вели себе нарочито привітно – всіма діями ілюструючи свій прихід назавжди. Тому раптова зміна настрою фашистів для мирного населення була повною несподіванкою. Вони нікуди не втікали, та не чинили опору, бо не розуміли, за що їх так нещадно почали нищити? Люди безневинно гинули селами і містами, бо не могли і не вміли захистити себе[2,178].

По всіх селах, по всіх лісах були партизанські загони... Взагалі на Україні партизанський рух був дуже сильним, можна навіть сказати, що він був наймасовішим на усій окупованій території Радянського Союзу. Ковпак, Федоров, Попудренко, Медведєв. Очолювані ними з'єднання доходили по чисельності в декілька тисяч бійців. Партизани, за зведеннями радінформбюро, завдавали відчутних втрат фашистам у Чернігівській, Житомирській, Сумській, Київській та Рівненській областях. Саме через цю тактику набігів і були такі великі втрати серед мирного населення - бо німці у відповідь на вилазки партизан робили каральні операції не проти них, а проти звичайних людей. Так зване "десяткування", коли вбивали кожного десятого мирного жителя, було дуже поширеною практикою в ті часи. До речі, найбільші за чисельністю каральні акції відбувалися саме на Україні. В Білорусії також звірили та нищили людей фашисти, але трагедія білоруської

Хатині з її 149 заживо спаленими жителями у десятки разів менша по кількості жертв за ті, що відбувалися на Україні. Корюківка, Козарі, Кортеліси, Молотків - сотні сіл було спалено разом з жителями. Сценарій у всіх один: ранок, чорні машини, німці увійшли в село. Звісно, що партизанські загони в основному склалися з простих людей, які втікали до лісу, і тому не дивно, що вони намагалися облаштувати свій побут максимально наближеним до мирного. Тоді у період 41-43 років у мирного населення було тільки два шляхи – або втікати до лісу і там перечікувати окупацію, або приречено очікувати на свою участь розправи в селах. Бо на милість карателів після партизанських акцій розраховувати не приходилося. В той час звірства фашистів зростали в геометричній прогресії - арифметика співвідношення інколи доходила один до тисячі. Людей заганяли в сараї, розстрілювали, а потім підпалювали. В більшості люди горіли живцем, бо не всі були вбиті відразу. Проте звалювати всю провину на партизан не варто. Наказ не вступати в бій був, і почати діяти всупереч наказу звичайні партизани не могли, навіть коли поруч гинули їхні рідні. За невиконання наказу розстріл був неминучим.

Першими тоді було спалено село Баранівка в Полтавській області та село Піски в Чернігівській. До речі, село Піски – батьківщина знаменитого поета Павла Тичини і славнозвісний його майдан біля церкви, де революція іде, в одну мить став могилою для сотень пісківчан. До речі, звірства чинили переважно свої. На той час каральні загони склалися переважно зі слов'ян, які перейшли на бік фашистів. Такого масового знищення мирного населення, як в Україні, не було ні на одній з окупованих територій. Окрім Білорусії, в Чехії, Прибалтиці чи Західній Європі це були поодинокі випадки. Тільки в Україні ця цифра досягла такої кількості.

За офіційними даними, мешканців 336 сіл було спалено та розстріляно фашистами на Україні. Більш того, коли до кінця було пораховано дані повоєнних обласних архівів, то цифра спалених сіл сягла 1337, а якщо

говорити про кількість знищених людей, то вона доходить до 50-ти тисяч, більшість з яких були діти, жінки та старші люди [4, 614].

Дуже часто цими акціями спалення, або взагалі каральними акціями на території України займалися не тільки і не стільки німці, скільки величезна маса поплічників, колаборантів з числа військовополонених і місцевого населення. Один простий цифровий факт, який свідчить про чисельне співвідношення ворогуючих сторін на окупованих територіях. Станом на середину 1943 року на зв'язку з українським штабом партизанського руху перебувало від 12-ти до 30-ти тисяч активних партизанів, а якщо врахувати пасивний резерв, то кількість доходила до 50-ти тисяч. В той же час на середину 1943 року на стороні фашистів служило до 100 тисяч добровольців з місцевого населення.

Тобто різниця між партизанами, які боролися проти фашистів, та поплічниками окупаційного режиму, тобто поліцаями, є дуже велика – в два рази [1].

Сьогодні очевидним є те, що в період 41-43 років на території України паралельно з Другою світовою йшла не менша за жорстокістю громадянська війна, де мирне населення окрім фашистської окупації потерпало ще від власних борців за свободу та справедливість, котрі за методами та жорстокістю нічим не відрізнялися один від одного. Більш того, найгірше було те, що їхні методи нічим не відрізнялися від методів фашистів [6].

За період німецької окупації українських мирних жителів було знищено 3,9 млн. чоловік! Звичайно, не всі були знищені у відплату за те, що партизани провокували німців. Багато з них загинуло через расову нетерпимість фашистів. Ми знаємо ненависть нацистського режиму до євреїв, циган. В свою чергу, в офіційних повідомленнях українського штабу партизанського руху йдеться, що з 1941 по 1944 рік партизани знищили понад 460 тисяч німецьких солдат і їх колаборантів.

У той час жити в селах було небезпечніше, ніж воювати відкрито в лавах партизанів – в селах тоді творилася суцільна вакханалія [11, 167].

Сьогодні в живих залишилися ще поодинокі свідки тих подій, яким в ті страшні дні виповнилося не більше шістнадцяти - всі вони були дітьми, які чудом врятувалися від фашистської розправи. У кожного з них своя історія, історія спаленого села.

Проте ці історії знають тільки вони, широкому загалу ці історії до цих пір не відомі.

Розділ II

Трагічні сторінки хутора Вдовичине

Ні, не забувається той ранок –

Не зарубцьовується рана.

Волає і до помсти кличе

Наш хутір страдницький Вдовичин

О. Петриченко,

«Не зарубцьовується рана»

Хутори Вдовичине та Ленінське Чигиринського району Черкаської області розташовані за 20 км від районного центру і знаходяться на території Іванівської сільської ради. Вони розділені лісами і мають у своєму складі малі хутірці. Історія зародження хутора Вдовичине дуже цікава. Ще в 20-х роках XVIII століття в Мотронинському лісі почало організовуватись Чигиринське лісництво, яке налічувало 8181 десятину землі. Для охорони лісу воно найняло козаків: Семеняку, Рискаля, Кубрака, Дяченка, Безсінного, Базику, Павленка, Пустового, Буряченка, Вдовиченка. Козаки з сім'ями розселилися на лівому та правому берегах річки Янки. Сини козаків будувались поряд з батьками. А дівчата виходили заміж в Суботів, Янич, Цвітну, менше – в панські села – Любомирку та Матвіївку. На “стражах” появились хутори: Базиківка, Дяківка, Царівка (Кубраки), Шпаківка (Безсінні), Рискалівка, Семеняківка, Васюрівка (Рясики), Мотайлівка.

Вдовиченки володіли чималою частиною землі на правому березі річки Янки, а по лівому берегу звивався шлях, який з'єднував стражі і села Янич та Матвіївку. І до цього часу серед вдовичан існує легенда про назву села. Ставок і його береги отримав від батька у спадок Вдовиченко Іван Григорович, а нижче греблі - його другий син Михайло Григорович. Одного разу Іван Григорович, купаючись у ставку, втопився. Залишилася Варвара Петрівна молодою вдовою з сином-одинаком Захарієм. Вправна роботяща жінка не втратила добра, нажитого з чоловіком. Виховала й сина роботящим та тямущим. З часом сини Захарія селилися вздовж берега ставка, а сини

Михайла – за греблею. Так утворився хутірець під назвою Вдовин. Перші водяні млини належали теж Вдовиченкам. Односельці часто зверталися до вдовичан. З часом назва закріпилася за землями– хутір Вдовичин. Ця назва існує в книзі “Список населённых мест Киевской губернии, 1900 г.” [9].

У 1886 році в Чигиринському повіті в другій половині літа не вщухала епідемія дитячих хвороб : коклюш, скарлатина, кір, тиф. Смертність дітей досягала 76,1 % річної народжуваності. Не обійшло це горе і хутір Вдовичин. Можливо в цей час і загинули діти Павленка, Пустового, Буряченка. Родовід припинився.

Перша світова війна, революція, громадянська війна, колективізація. Своїм лихоліттям не проминув хутір Вдовичено і 1933 рік. Голодна смерть забрала життя багатьох вдовичан. Та хутір вистояв. Життя брало своє. В колгоспі “Нове життя” з’явилися трактори, побудували новий колгоспний двір, корівник, свинарник. Були свої гончарі, які гордилися своїм гончарним виробництвом. На початку 1941 року на хуторі Вдовичине було 238 сімей, жителів - 998, в Ленінському – 78 (Черкаський обласний держархів Ф.П.- 800 оп.1ед. хр.6.л.1) [13].

Велика Вітчизняна війна. Чигиринський район був окупований німецькими завойовниками на початку серпня 1941 року. На Вдовичиному хуторі, який знаходився далеко від стратегічних доріг, серед лісів, фашистський режим був встановлений значно пізніше. Коли йшли бої за Кременчуг та інші навколишні міста та села, тут поселились біженці з різних областей України , а також перехувалися поранені бійці Червоної Армії, втікачі з концтаборів. Тому населення хутора значно поповнилось. Воно активно допомагало партизанам. Більше 50 жителів Вдовичиноного пішли в підпілля, партизанські загони. Хуторяни ділилися з партизанами продуктами харчування, допомагали сіллю, тютюном, медикаментами, ремонтували взуття, забезпечували одягом, реманентом, возами, кіньми, зброєю.Пораненим у боях і сутичках з фашистами не відмовляли в лікуванні. Місцеве населення завжди було інформоване про дійсні події на фронті.

Впевнені у визволенні від фашистської чуми вдовичани зривали поставки продуктів, ховали сільськогосподарський інвентар, ховались від облав. Ніякі репресії не залякали їх. Коли стало відомо про трагедію на Буді, населення Вдовичиноного почало готуватись до можливих таких же дій окупантів і в цьому партизанському хуторі. З наближенням фронту до Дніпра фашисти посилили каральні операції і нещадно розправлялися з найменшими спробами опору місцевого населення. Тільки в найближчих від Вдовичиноного селах Новоселиці, Полуднівці, Мельниках, Чмирівці було спалено відповідно 147, 10, 102, 16 дворів. Заборонявся рух людей з населеного пункту будь - куди. Щодня розповсюджувалися чутки про пожежі та розстріли[14].

У літні і осінні місяці 1943 року значна частина вдовичан, в тому числі й жінок, поповнила партизанські загони. Вони мстили за спалені хати, убитих і замучених невинних людей. Ті, що залишились в селі, стали готувати схови – таємні ями, пристосовували для цього погріби, закинуті колодязі, провалля, яри. Село жило напружено. Поліцейські дільниці в Іванівці і Матвіївці працювали вдень і вночі. Там терзали, мучили, розстрілювали, вивозили на роботу в Німеччину, в концтабори населення краю. Після чергових боїв з фашистами із Чутенських лісів у Вдовичено поступила велика група поранених партизанів. Їх заховали в селі. Щоб позбавити партизанські загони підтримки і допомоги, німецьке командування прийняло рішення розправитись з мирними жителями Вдовичиноного. Для залякування гестапо арештовує громадян як заручників і страчує їх. Пушкар Олександр Кузьмович закатований. Безсінна Палажка Іванівна та Вдовиченко Марія Трохимівна розстріляні у Матвіївці. Безсінний Ф.Ф., Вдовиченко В.А., Дяченко І.М. були відправлені в концтабір. Ще влітку 1943 року окупанти декілька раз прочісували ліс навколо Вдовичиноного, не раз попереджали жителів. Скрізь були розклеєні листівки з наказом Генерального комісара Миколаївського та Кіровоградського округів оберштурмфюрера СС Сандера Ганса, в яких було зазначено, що за розповсюдження листівок, за допомогу партизанам жителі лісних сіл будуть

жорстоко покарані. За кожного партизана фашисти обіцяли в своїх листівках корову, 20 десятин землі, 50 тисяч рейхсмарок, інші види заохочень. Та вдовичани, вірячи в перемогу, не корилися.

Окупанти стягнули із Знам'янки, Фундукліївки, Кам'янки та інших місць каральні загони з числа військ СС, декілька частин з фронту. Їм було надано гармати, танки, самохідну артилерію, вогнемети. Прибула четверта рота 258-го охоронного батальйону німців. І це багатотисячне, озброєне до зубів військо, темної ночі, напередодні 19 жовтня 1943, року з'явилося навколо Вдовичиноного і хутора Ленінського [див, дод№1].

Під ранок в долину опустилися густі тумани. Селяни прокидалися в чеканні звичних, буденних справ, не помічаючи страшної чорної сили, що причаїлася за городами, за мирними хатами, на дорогах, стежках, в лісі і в степу. Та раптом осіннє повітря здригнулося від вибухів – стріляли з гармат. Через хвилину стовпи полум'я спалахнули над крайніми хатами хутора Ленінського, потім – над найближчими кутками. Обстріл продовжувався досить довго, як на фронті. Люди вискакували на вулицю і бігли в різні сторони, або просто в невелике болото з очеретом, в городи, до лісу, тягнучи за собою дітей. Пожежа, що розпочалася, доповнювала трагедію.

«Цієї осені, – згадує Євдокія Олексіївна Кубрак [див. дод№2] 1931 року народження, – я була в наймах в Матвіївці, у своєї рідної тітки Катерини Вдовенко. Пасла худобу. В неділю 17 жовтня прийшла додому провідати своїх рідних. Назад потрібно було повертатися в понеділок вранці. Але в цей день, до самого вечора лив осінній холодний дощ, і лише надвечір злива стихла. Я вирушила в Матвіївку з дядьком Василем Дяченком. По дорозі назустріч нам йшла сила-силенна німців з бойовою технікою. Мене вони пропустили, а дядька Василя завернули. Я розповіла про все тітці, і вона захвилювалася. Ніч майже не спали, а вранці почули страшні вибухи в напрямку Вдовичиноного. А потім побачили заграву над хутором. Я дуже плакала, просилася, щоб мене відпустили до моїх рідних, але родичі заспокоювали і не пускали. Лише над вечір на другий день до нас прийшов

мій батько і розповів, що мати з старшим братом Петром залишилися живі і переховуються в землянці в лісі. Про долю меншого сина Івана йому було нічого не відомо, і тому батько пішов назад на хутір. Лише через кілька днів він привіз Івана тяжко пораненого, всього в крові, на тачці. Родичі довго вихожували хлопця, але, слава Богу, - витирає сльози Евдокія Олексіївна, – вся родина залишилася живою» [14].

Обстріл снарядами і мінами змінився безкінечними кулеметними і автоматними чергами. Вдовичани опинились у вогненному кільці. Смерть косила і тих, хто був уже на узліссі – їх розстрілювали карателі, що йшли ланцюгами. А люди несли поранених – близьких і рідних. Падали убиті кулями на городах, в дворах, на вулиці. Ніде не було порятунку від куль, гранат. В їдкому диму згарищ кричали поранені, молили про допомогу. Над ними падали крокви будинків, ховаючи живими. Десятки людей – жінок, старих, дітей лежали там, де їх діставала смерть, сходили кров'ю.

Перша хвиля утікачів, що опинилася на відкритому місці, була розстріляна. Ті, що залишились живими, сховались, хто де міг. Стало зрозумілим, що ворог знаходиться з усіх боків.

Чорне кільце навколо звужувалось – то йшли карателі. Ось уже підійшли до городів. Пішли садами, заходили в двори, в уцілілі хати. Всіх, хто траплявся на дорозі, розстрілювали на місці. Багатьох живими кидали у вогонь, кололи багнетами або ножами. У всіх – немовляті, дитині, юнакові, жінці, немічному дідові – вбачали партизана. Навіть не заглядали у вікна будинків – закидали їх гранатами. Ручні бомби летіли в колодязі, провалля, канави, що викликали підозру. Якщо в таких місцях помічали схованих людей або чули стогін – застосовували отруйний газ, вогнемети.

На хуторі Мотайлівка станом на 19 жовтня 1943 року мешкало 85 постійних жителів, не рахуючи раніше евакуйованих, поранених червоноармійців, партизан і людей, що гостювали у хуторян. Коли карателі почали свою криваву справу, 44 жінок і дітей побігли до лісу, під гору на канаву, біля старого ставка. Фашисти нещадно розстрілювали втікачів, серед

яких не було жодного дорослого чоловіка. Ця канава – одне з найтрагічніших місць Вдовиченого. За останніми даними сільської ради тут було розстріляно 37 жінок і дітей, 5 осіб поранено, з яких Гнатенко Христина Василівна, 18 років, померла від ран. Крім того, в лісі розстріляно 6, на дворах – 10, спалено в будинках – 5, загинуло від рук фашистів у інших місцях – 14 осіб.

Розповідає Надія Іванівна Стародуб (Кубрак) (1964 р.н. с. Іванівка) [див. дод №3]:

– Моя бабуся, Кубрак Мокрина Фокіївна, прокинулася дуже рано, вирішила пекти хліб, замісила діжу, затопила піч, і тільки-но зібралася на подвір'я, як пролунав сильний вибух. Схопивши малого Івана на руки (народила вона його 1941-го року, в свої 45 років, в “просяні жнива”), збудила старших дочок Евдокію та Галину, вискочила на подвір'я. Вулицею йшли фашисти, в руках у них були факели. Мокрина Фокіївна скотилася з обриву, прямо в болото по пояс і заховалася в очереті. На руках тримала маленького Івана. Очерет димів, але не горів. Їдкий дим виїдав очі. Жінка затуляла рота синові, який, плачучи, просив відсунути від нього “склянки”, тобто лід, що різав йому пальчики на руках і ногах. Лише під вечір вони вилізли з болота та разом з сусідами нагрілися коло жару, що залишився від їхньої хати. Потім пішли в Янич.

Дуже часто згадувала вона, розповідаючи своїй внучці Наді, як ішла селом і плакала, зовсім не розуміючи, де вона і що з нею. Та знайшлися добрі люди, які зігріли її та маленького сина. А згодом дізналася, що і доньки її залишилися в живих. Іван тривалий час не ставав на ноги (застудив у болоті), і лише радянський військовий лікар вилікував його. Болять ноги, все частіше нагадують Івану Федоровичу Кубраку про те страшне “купання”, про події 1943-го.

Під час масового розстрілу в Мотайлівці частині жителів хутора з іншого боку села вдалося пробратися через кільце карателів у ліс і втекти від смерті. Решта загинула у вогні. Всі 22 будинки цього кутка були спалені [14].

У сім'ї Бевзенка Марка Фадейовича було 8 осіб, наймолодший – однорічний син Антін. Але ніхто не залишився в живих. Всі були розстріляні в канаві. Батька 6 дітей розстріляли в лісі. Репало Василина з сусіднього хутора Настеного, гостювала в дочки, і 19 жовтня вранці також ховалася з іншими людьми у цій страшній канаві. Вона упала серед мертвих і прикинулася убитою. Бачила, як дитина років 5-ти піднялась, а кишечник випав на землю. Дитя благало про допомогу. Фашист чергою добив його. Така ж страшна смерть випала і на долю інших жителів Вдовичиного.

Ось що розповідали про цей страхітливий день жителі Дяківки Захарій Герасимович Дяченко та Марія Михайлівна Дяченко.

Ще вдосвіта Захарка розбудив батько Герасим :

– Мерщій вставайте, на горі німці стріляють!

Захар схопився одночасно з дружиною, розбудили дочку Оксану. Одягаючись, Захар вибіг надвір. Навколо клетотіла стрілянина. За причілком хати по східцях вибрався на подвір'я дядька Михайла, вскочив у хату. Михайло крутив цигарку, дочка Віра чистила картоплю, а дочка Марія шукала вдяганку, поглядала на племінничку Раю, яка вві сні щось говорила.

– Дядьку! На горі вже горять хати, куди будемо бігти? – запитав, відступаючись.

Михайло кинувся із хати, за батьком – Віра. А Марія, натягуючи вдяганку, встигла лише вийти в сіни.

У цю мить застукотіли автомати. Марія побачила вбиту сестру, намірилась зачинити двері і вже схопилася за ручку, коли кулі вп'ялись в ноги. Похилилася на двері, звалилася на підлогу. Захар поспішив стати за грубу, і в цю мить полетіло в хату скло з шибок, пролунав вибух гранати. Осколком вбило Раєчку, яка не встигла й прокинутися.

Захар задихався їдким димом, стримуючи кашель, визирнув з-за груби і побачив, що фашисти метушилися з факелами під стріхами.

Загорілися надвірні двері. Марія, спираючись на руки, через жар з соломи перелізла поріг. Минаючи побитих батьків, напружуючи всі зусилля,

забралася в льох. Спускаючись вниз, знепритомніла. Згодом ніби прокинулася, згадала про батьків, почала вилазити. Глянула від порога – побачила на дорозі німців, посунулася по східцях вглиб, знову знепритомніла.

Захар, задихаючись димом, хлюпав з діжки пригорщами яблуневий квас на палаючі двері. Але марно. І коли звалився димар, проваливши стелю у хату, Захар, вдаривши ногою в палаючі двері, вилетів через них. Аж за порогом впав через труп Віри. З засліпленими очима, навпомацки, добрався до дверей льоху і тримаючись за стіну, спустився вниз. Марія, побачивши, сказала :

– Візьми хустку, перев’язи рани.

Захар нічого не бачив, однак з допомогою Марії, перев’язав рани. Минув деякий час. Тримаючись за стіну, Захар вийшов з льоху, добрався у двір. Наткнувся на вбитого батька, декілька разів наближався до палаючої хати. Але дружини не знайшов. Пішов у ліс, який підступав до самісінької хати.

Марія довго чекала Захара. Хотілося води. Намагалася підвестися. Однак, падала. Вже вдосвіта доповзла до колодязя. Змочену долоню притуляла до губ, а коли кинуло в жар, полізла в ліс. Аж під вечір добралася до узлісся. Побачила жінку, покликкала. Її перенесли до хати. За все своє життя Марія Михайлівна Дяченко так і змогла дізнатися, кому вона має завдячувати своїм життям [14].

На подвір’ї Дяченка Григорія Макаровича та Палажки Апатіївни – братська могила, в якій захоронено 11 осіб. Кожного року 19 жовтня приїздить сюди з своєю сім’єю Марія Григорівна Пустова (Дяченко)[див.дод№4], щоб віддати шану і пам’ять рідним, що загинули того страшного дня. Її донька, Ніна Миколаївна Пустова, секретар Чигиринської спеціалізованої школи I-III ст. №2 , розповідає:

– На хуторі Дяківка проживала родина Дяченків: Григорій Макарович, Наум Макарович та Овксентій Макарович з багатодітними сім’ями. На світанку,

коли розпочався обстріл хутора, мій дідусь, Григорій Макарович з доньками Любою і Фросею побігли до лісу, а бабуся, Палажка Апатіївна, з доньками Надійкою, Пашею та трьохмісячною Марійкою вскочила до заваленого, старого, недіючого погребя. Через певний час Григорій Макарович вирішив вихопити речі для дітей з палаючого будинку, та на порозі хати його настигла ворожа куля. Палажка Апатіївна з дітьми задихалися від їдкого диму в погребі, маленька Марія дуже плакала, але довелося сидіти, доки все стихло. На світанку почала шукати чоловіка та дітей. Григорія Макаровича знайшла на порозі хати, а дітей – на узліссі мертвими. Така ж доля спіткала родини Наума та Овксентія (залишився живим лише 10-річний Павлик, син Овксентія). Поховала їх на подвір'ї. Забрала дітей – Надю, Пашу і Марію і прокралася до партизан, де й залишилася до визволення хутора Вдовичине радянськими військами. Варила партизанам їсти, прала одяг, доглядала за пораненими, а партизани у вільний час бавили маленьку Марійку. По війні бабуся Палажка власними силами збудувала нову хату, виростила трьох дочок. До кінця свого життя доглядала за могилою своїх рідних на своєму подвір'ї. Померла в 1980 році. Пам'яттю про неї та закатованих моїх родичів є старий, побитий дощами і кулями, але ще міцний і гожий сад. Він теж мовби пам'ятник їм.

Виловивши близько 30 жителів Вдовиченого, яких підозрювали у зв'язку з партизанами, німці привезли їх у сусіднє село Матвіївку. Вчинили допит, питали, де партизани, хто їх командири. Хто знав і хто не знав – мовчали. Фашисти декількох чоловік розстріляли тут же, в Матвіївці, а решту привезли на хутір Дяківку і помістили в глибокий темний погріб. Потім виводили по одному, роздягали і скидали живими в 15-метрову глибоку криницю на подвір'ї Дяченка Данила Андрійовича[5,458].

Коли прийшла черга виходити 17-річному Григорію Пушкарю, він побачив складений одяг односельців, які виходили раніше. Майнула здогадка: “Криниця”. І він кинувся бігти із зав'язаними руками у ліс. На

щастя, кулі не влучили в нього. Жінки із сусіднього села Любомирки сховали його. Григорій залишився живим. Крім Григорія Пушкаря (за свідченням сестер Безсінних Христі Тихонівни та Катерини Тихонівни) залишилися живими: Безсінний Василь Васильович, його дружина Настя та син Василь. Ряднина Марфа також залишилася живою, але на все життя втратила зір. Вибуховою хвилею випекто очі. Вони не вийшли з погребя, а поліцаї побоялися туди спускатися і закидали їх гранатами.

Всю ніч горіло село. Наступного дня акція по його знищенню продовжувалась. Місцеві жителі добре знали місцевість і рятувалися. Виявилось, що збоку Суботова, біля хутора Вдовичівка, в кільці німців утворився великий прохід, і мешканці села пробрались в ліс. Але ночі були холодні, і частина жителів повернулась в село з надією, що фашистів там уже немає, щоб допомогти можливо уцілілим рідним, взяти теплий одяг. Так вони потрапляли до рук карателів [4, 614].

Навіть третього дня було чути постріли в лісі і на ближніх полях. Весь цей час Вдовичине грабували. Вивозили худобу, птицю, майно. Убитих не було кому хоронити. І сьогодні стоять одинокі хрести, пам'ятники загиблим на городах, в байраках, садках.

Вдовичани, хто вижив, добиралися в навколишні села: Янич, Суботів, Любомирку, Верещаки, Цвітну, Матвіївку. Однак, не завжди можна було знайти милосердя і співчуття. Окупаційна влада попереджувала : хто буде переховувати вдовичан, будуть покарані розстрілом.

У Матвіївці на 9-й день терору під час облави зігнали чоловіків, але стрілянина від лісу не дала фашистам розправитися з людьми. Ще через тиждень вчинили облаву у Верещаках, там арештували всіх вдовичан. Знову попався з батьком Пушкар Григорій та Безсінний Тихін Іванович. Григорій знову втік, а Тихона Івановича разом з іншими відправили етапом до Німеччини.

Хутір був безлюдним до весни 1944 року. Вдовичани навідувались на свої двори, але не проживали там. Вдовичине та Ленінське були звільнені 12

грудня 1943 року, однак лінія фронту за межами лісу, простягаючись через Верещаки, полями під Любомиркою, далі понад Матвіївкою, затрималась до 8 січня 1944 року.

Після визволення території району від загарбників по радіо було передано повідомлення Радянського Інформбюро про жахливі злочини фашистів на хуторах Дяківка, Ленінський та Вдовичине Чигиринського району : “ 19 жовтня 1943 року німці спалили до тла населені пункти Вдовин хутір, Дяківку і Ленінський та винищили майже всіх жителів. Вогнем знищено 276 будинків з усіма надвірними будівлями і майном колгоспників. Гітлерівці розстріляли, спалили і задушили 1070 жінок, стариків і дітей. Акт підписали : майор Гридюшко, майор Поляков, капітан медичної служби Ващенко, старший лейтенант Барахта; жителі хуторів : Лука Ворона, Давид Семеняченко, Василь Ворона, Микола Семеняченко, Тимофій Семеняченко... (Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (збірник документів і матеріалів) – Черкаси, 2000. – С.167-168) [11, 167-168]

Весною 1944 року на хутір повернулися вцілілі його жителі. Будували землянки, саджали городину, починалося нове життя. В хаті Рискаль Явдохи розмістилась контора колгоспу, а головою колгоспу “Нове життя” став житель Янич Вербівський Іван Данилович. На січень 1950 року хутір налічував 161 двір з 445 жителями. Поверталися з війни фронтовики, піднімали з руїн господарство хутора. Будували будинки, садили сади, добивалися високих врожаїв. Хутір відродився. Була початкова школа, клуб для молоді, дитячий садок, медпункт. Але в кінці 70-х років хутір почав занепадати : молодь залишала село, залишалися лише пенсіонери. На 1 січня 1990 року ще трималося 78 хат, 132 жителі-пенсіонери [6].

На сьогоднішній день на хуторі налічується 12 дворів, в яких проживає 22 жителі. Майже всі вони є свідками тієї далекої страшної трагедії: Бондаренко Галина Федорівна, Безсінний Володимир Іванович, Безсінна Оксана Антонівна, Безсінна Христя Тихонівна, Безсінна Євдокія Тихонівна,

Безсінна Катерина Тихонівна, Дяченко Марія Яківна, Дяченко Параска Яківна, Кубрак Євдокія Олексіївна, Салько Михайло Максимович, Карлаш Марія Випофантіївна, Дяченко Галина Яківна (Очковська), Рясик Іван Кирилович...

Досліджуючи трагедію Вдовичиноного, спілкуючись з багатьма свідками тієї події, ознайомившись з інформаційними даними, я помітив невідповідність числа загиблих в хуторі. Але, враховуючи дані Черкаського обласного держархіву (Ф.Р. – 800 оп. 1 ед.хр.6 л 1), де зазначається, що в селі Вдовиченому на початок 1941 року було 220 дворів, в яких проживало 1200 чоловік, та підтвердження свідків про те, що дійсно в хуторі на час трагедії було багато евакуйованих з різних областей України та тяжкопоранених партизанів після чергових боїв у Чутенських лісах, я вирішив, що число 1070 загиблих на хуторі є найбільш реальним.

Розділ III

«Із попелу забуття»

Дорога з Іванівки на Матвіївку, що в Чигиринському районі, пролягає через хутір Вдовичине. По обидва боки дороги, яка стелиться видолінками й пагорбками мальовничого Холодного Яру, трапляються поодинокі хати – покинуті, облуплені, напівзруйновані, зарослі чагарями. Скільки їдеш – не стрінеш жодної живої душі! За кілька кілометрів від початку хутора на узвишші обіч дороги видніється хата – теж порожня. Вікна й двері її зашальовані фанерою, вхід у льох підпертий дебілою колодою.

Та впадає в око, що ця самотня садиба, у якій давно вже ніхто не живе, доглянута. На подвір'ї – колодязь, точніше, те, що від нього залишилося. Він облаштований під пам'ятний знак. На ньому вигравіювано напис: „20.10.1943 року німецькі карателі їх живими вкинули в цей колодязь”. На гранітній стелі викарбувано імена скараних у такий нелюдський спосіб із позначенням року народження. Усього 26 осіб: дітей і дорослих, чоловіків і жінок. Підраховуєш мимоволі. Виявляється, наймолодшому – 3 роки, найстаршому – 49. За дворіщем – обширний, на кілька соток, пустир, який упирається в ліс. Саме на цьому пустирі студенти історичного факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького та школярі з Чигирини, Буди, Медведівки, Матвіївки, Вершаців і заклали напередодні Дня Перемоги горіховий гай на пам'ять про невинно убієнних під час каральної навали фашистів наприкінці 1943 року [див. дод. №6]. І тих 26-ти хуторян, чії останки й досі покояться в криниці, й решти загиблих людей, яких загалом 1070 душ. І ця трагедія сталася за один день, тоді, коли до визволення району залишалися лічені дні. 150 саджанців волоського горіха для посадки надало ТОВ АПК „Маїс”. Різним чином, переважно матеріальною підмогою, добродійну акцію також підтримали ТОВ „Нібулон”, ТОВ „Черкасиелеватормаш”, Іванівська сільська рада, Чигиринський держлісгосп, обласна організація Народної партії України, народні депутати України Володимир Олійник і Сергій Терещук. Перед посадкою гаю школярі й

студенти зібралися в гурт на імпровізований мітинг-реквієм, щоб пошанувати хвилиною мовчання пам'ять загиблих мирних душ та сказати кілька проникливих слів про те, якою дорогою ціною поплатилася наша Вітчизна за довгоочікувану й таку бажану перемогу [див. дод №7-8-9]. Усе менше й менше залишається живих очевидців тієї трагедії. Цього літа гуртківці історико-туристсько-краєзнавчого гуртка «СКІФ» провели польові дослідження хутора [див. дод. №10] разом з викладачем Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького Лавріненком Н.П. Основним завданням дослідників було виявити могили загиблих мешканців хутора з подальшим нанесенням цих місць на карту, а також виявити свідків тих жахливих подій [див. дод. №5]. Як виявилось, це завдання було нелегким, адже доводилось по найменших згадках відшукувати вже, на жаль, непримітні частково зруйновані могили [див. дод. №11]. Але, не дивлячись на всі труднощі, це вдалося нам зробити. Також гуртківцями за результатами досліджень був розроблений туристичний маршрут «Із попелу забуття», який прокладено саме по місцях трагічних подій 1943 р, для того, щоб прийдешні покоління змогли не тільки ознайомитись з ними, а й вшанувати їхню пам'ять. Матеріали досліджень були також представлені на Другій учнівській науково-краєзнавчій конференції «Залізнякаві читання» [див. дод. №12]. Кожного літа гуртківці продовжують свою роботу по дослідженню історії Вдовичанської трагедії [14].

З нагоди 69-ї річниці трагедії біля Обеліску скорботи на хуторі Вдовичине відбувся мітинг-реквієм.

У заході взяли участь заступник голови районної ради Ю.Лисак, кандидат на посаду Іванівського сільського голови Т.Мірошніченко, начальник відділу культури і туризму райдержадміністрації В.Нечитайло, голова Іванівської ветеранської організації Є.Бабій, рідні та близькі загиблих, місцеві жителі.

– Наш святий обов'язок – пам'ятати наших земляків, які, не шкодуючи життя, боролися з фашизмом і берегти цю пам'ять для майбутніх поколінь. Я, як представник від молоді, запевняю, що ми будемо робити все, аби подібна трагедія не повторилася ніколи, – звернувся до присутніх начальник відділу культури і туризму райдержадміністрації В. Нечитайло[див.дод13].

УКАЗОМ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ від 17 листопада 2000 року з метою всенародного вшанування пам'яті синів і дочок українського народу, полеглих під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, їх подвигу та жертвності 22 червня встановлено Днем скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні.

Ми маємо гідно вшановувати світлу пам'ять наших земляків, віддавати належне нашим дідам, батькам, сестрам, братам, які стали жертвами жорстокої боротьби нацистської системи.

Висновки

Не одна весна прошуміла, стираючи в пам'яті події і факти, але є такі, що ніколи не забуваються.

Пам'ять про ці події залишається в серцях і душах людей. Немає для людини втрати болючішої, ніж загибель близьких, товаришів, друзів. Немає видовища тяжчого, ніж вигляд знищених плодів праці, у які вона вклала свої сили, талант, любов до рідного краю. Немає нічого страшнішого, як невідомість, білі плями в історії. Історія – це завжди пошук. Працюючи з архівними матеріалами, зустрічаючись з ветеранами Великої Вітчизняної війни, спілкуючись з свідками минулого, ми відкрили для себе нові, невідомі раніше деталі, які доповнили, здавалося б відомі вже історичні події, і не тільки доповнили, а навіть змінили наші уявлення про них.

Протягом всієї дослідницької роботи в нашій уяві поставали страшні картини Будянської та Вдовичанської трагедій 1943 року. Ми нібито були учасниками тих жахливих подій 1943 року. До цього часу число 1070 загиблих для нас не було таким страшним, як на сьогодні. Трагедії хуторів Буди та Вдовиченого стали в шеренгу з тисячами українських сіл, спалених, зруйнованих від рук фашистських окупантів.

Стоїть в центрі хутора Вдовичине пам'ятник, – молода мати з дитиною на руках, – символ миру, праці, життя, доброї пам'яті.

1070. Це тільки число загиблих. А імена? Чимало їх вже встановлено. Кропіткою працею пошуковців, глибокими і змістовними розповідями людей, чії серця не закам'яніли, створена “Книга Пам'яті України” – своєрідний реквієм народного подвигу. Вона є виявом нашої найглибшої шани і любові до тих, кого сьогодні немає серед нас. Багато невстановлених імен. Встановити їх – це наш святий обов'язок. Обов'язок тих, кому дорога пам'ять про загиблих. А значить нам, молодому поколінню. Ми ще в боргу перед тими, кого не можемо назвати через відсутність конкретних даних.

Стоять одинокі хрести, пам'ятники загиблим на городах, в байраках, садках на хуторі Вдовичине. Багато з них – на подвір'ях тих, хто пішов в небуття.

Піде з життя останній свідок. І залишаться невідомими десятки загиблих. Не загубитися б їм у вічно зеленому шумовинні холодноярських дерев і в людських серцях не згаснути.

Росте на кінці села самітня яблуня. Старожили, ті, хто уцілів від вогню 1943 року, розповідають, що тут був сад. Та після трагедії тільки й лишилася одна крониста антонівка. Уже стара, обпалена – свідок страшного лиха. Пам'ятає людські сльози, смерть. Їй донині стоїть, мов пам'ятник загиблим.

Йдемо навпростець до криниці, лісом, що на Дяківці. Нас веде звивиста, ледь помітна стежина, що, то зникає в гущавині, то знову біжить рівною стрічкою в синій млі надвечір'я. Зупиняємось біля нещодавно встановленої пам'ятної стелли у вигляді колодязя, з якого здіймається хрест. Гірко на душі. Тут спочивають ті, кого ніколи не дочекаються їх близькі, по кому не рік і не два пролиті материнські, вдовині та дитячі сльози. Тут тиша. Крони високих дерев сумно хитають головами, вчувається натужний плач. Те, що було, – як рана, як невигойний біль. І як вічна пересторога, як заклик:

До всіх, до всіх на світі матерів

Звертаюсь я, благаю я :

Не дайте в полум'ї згоріть,

О, захистіть своє дитя !

О, люди, землю збережіть,

Щоб усміхалося маля!

Список наукової літератури та джерел дослідження

1. Безмертя. Книга пам'яті України. 1941 – 1945 рр.: наук.-публіцист. Видання / Гол. редколегії І.О. Герасимов – К., 2000.
2. Гончарь Г.М., Тимко М.З. Партизани Холодного Яру. – Дніпропетровськ: ВПОП “Дніпро”, 1995 . – 178 с.
3. Кравчишин І. Спалені українські села під час Другої світової війни // Українська правда. – 9 жовтня. – 2010. – С. 4-5.
4. Книга Пам'яті України. Черкаська область, 7. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 1997. – 614 с.
5. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси: “Ваш дім”, 2004. – 458 с.
6. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів – К., 1963.
7. Петриченко О.Т. Героям сорок п'ятого. Поезії. – Монастирище, 2000. – 25 с.
8. Петриченко О.Т. Холодноярський вогонь. Поезії. / За літературною редакцією Миколи Негоди). – Монастирище, 2003. – 28 с.
9. Список населённых мест Киевской губернии, 1900 г.
10. Ушета І.І. Стежками Холодного Яру. – К.: «Знання», 1988. – 62 с.
11. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (збірник документів і матеріалів). – Черкаси, 2000. – С.167-168.
12. Черкаський обласний держархів. Ф.П.- 800.оп. 1 ед. хр.6.л.1.
13. Матеріали героїко-патріотичного центру «Пам'ять».
14. Матеріали історико-туристсько-краєзнавчого гуртка «Скіф».